

Зорица ЧУБРОВИЋ

О САКРАЛНОМ ПРОСТОРУ - ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ БОКОКОТОРСКЕ ИКОНОПИСНЕ ШКОЛЕ

Кључне ријечи: Бококоаторска сликарска школа, иконописна школа Димитријевић – Рафаиловић, Димитрије Даскал, Стара школа у Рисну, цркве у Грбљу, цркве на Луштици, црква Св. Николе Пелиново, црква Св. Вартоломеја Кривомице, црква Св. Николе Бигово, црква Св. Еустахија Доброта, црква Св. Луке Котор, манастир Прасквица.

Захваљујући исходима досадашњих проучавања Бококоаторске сликарске школе, посебно радовима Павла Мијовића и Рајка Вујичића, те најисцрпнијем инвентару икона ове школе који је сачинио Александар Рафаиловић¹, а посебно раду сликарско-конзерваторског атељеа у Котору којим руководи Јасминка Гргуревић, данас је могуће са знатно више података говорити о амбијенту у коме је ова школа остваривала поручене дјела (иконостасе, фрескоансамбле и иконе) током дугог периода од краја 17. до друге половине 19. вијека. Повољном амбијенту за проучавање иконописне школе Димитријевић - Рафаиловић допринијело је дјеловање Регионалног завода за заштиту споменика културе у Котору који се, у оквиру своје дјелатности, током више од 3 деценије након земљотреса 1979. године, са изузетном пажњом старао о сабирању документације и рестаурације црквених грађевина било да је била ријеч о скромним грађевинама или пак о значајним сакралним здањима која су представљала простор у којем се одвијала сликарска активност Бококоаторске сликарске школе.

Опус ове школе може се пратити у оквиру градитељских могућности и стваралаштва 18. и 19. вијека и како је то установљено, не само у оквирима православне цркве.² Чињеница да је Димитрије Даскал, родоначелник школе, био ангажован на осликавању цркве

¹ ДВД (фотографије) под називом Бококоаторска сликарска школа, Иконе 1 и Иконе 2, аутор Александар Рафајловић, новембар 2013. године

² Димитрије Даскал је осликао свод капеле у старијој цркви Св. Еустахија у Доброти (XIV в.) чија темељна зона и најнижи редови зидова су откривени у археолошким истраживањима вршеним крајем 2011. године. Црква Св. Еустахија је још постојала у вријеме израде аустријског катастра 1838. године на коме је забиљежена а срушена је у периоду до 1886. године.

Св. Еустахија у Доброти³ и у пословима везаним за цркву Св. Матеја⁴ у истом мјесту поред Котора, указује до сада мало изучавану димензију њиховог умјетничког дјеловања тј. на ону исту карактеристику коју су у средњовјековној прошлости Котора посједовале радионице „*pictores greaci*“, заправо, оспособљеност за рад на изради фресака и икона за православну и католичку средину свог времена.

На почетку сликарске дјелатности, а и током развоја школе, запажа се да се дјела Бококоторске сликарске школе јављају у црквама и манастирима највећег угледа и старине. У првом реду то су манастир Морача и манастир Пива, затим Никољац у Бијелом Пољу, манастири Прасквица и Градиште у Паштровићима, Бања код Рисна, манастир Савина, црква Св. Луке у Котору, црква Св. Павла у Рисну, Стара црква у Сарајеву, црква Св. Илије у Петровцу... Ријеч је о најзначајнијим монашким средиштима и најзначајнијим градским црквама. Овај период обухвата крај 17. и цијели 18. вијек. Поред иконостаса и икона израђених за манастирске и градске цркве тада је осликано и више цркава у Грбљу, на Луштици и у Доброти. Двије од њих су порушене (Св. Мина у Шишићима и Св. Еустахије у Доброти) тако да се не може знати како су изгледала њихова сликарска и иконографска рјешења. То је посебно важно за цркву Св. Еустахија јер се на основу штурих података из уговора склопљеног са Димитријем Даскалом из Рисна, те податка да је његов рад износио 32 дуката, не може прецизније закључити какав сликарски задатак је рјешавао у овој цркви. Да ли је била ријеч о декорацији свода капеле Розарија или покривању сценама? Да ли је задатак који је Димитрије Даскал добио у цркви Св. Еустахија један од више урађених послова исте врсте? Да ли је његова иконописачка радионица већ примала поруџбине за израду икона од припадника католичке вјероисповијести у Боки? Ово питање заслужује даља истраживања јер податак о његовом раду у капели цркве Св. Еустахија и у цркви Св. Матеја намеће закључак да се у средини каква је Бока, у којој су прожимања утицаја Истока и Запада представљала особину и елемент идентитета, а тиме и њеног културног наслеђа, и на почетку 18. вијека, у занатским и умјетничким пословима заправо опредјелјивало на основу створеног реномеа и обучености сликара.

Међутим, када се има на уму да је Димитрије Даскал заједно са својим синовима и следбеником школе Максимом Тујковићем, рјешавао најсложеније сликарске задатке, било да је ријеч о темама које је требало сликарски и теолошки осмислити, или о простору у који је требало смјестити иконе и иконостасе усклађене са захтјевима ентеријера древних градских цркава (црква Св. Луке у Котору из 1195. године) или владарских задужбина

³ Антун-Тонко Томић, Доброта повјесница бокелског поморства, Доброта 2009, 201

⁴ Антун-Тонко Томић, н.д, 194; Наводи се да је живописцу Димитрију Даскалу из Рисна исплаћено 2.137 лира за раздобље од 1723. до 1731. године.

и маузолеја (манастир Морача), манастирских цркава (црква Св. Николе Прасквица, црква Св. Николе Градиште, Бања код Рисна, Тврдош) постаје очигледно да се њихов рад остваривао у срединама које подразумијевају највиши умјетнички и занатски ниво. Оцјена предложеног сликарског и занатског рјешења зависила је од црквених личности највишег ранга. Стога, када се имају на уму највиши домети радионица ове школе, остварени на широком простору на коме се јављају њихова дјела, постаје јасна чињеница да њихову продукцију треба посматрати у цјелини и по могућности неодвојиво од унутрашњег простора цркава у којим су дјела стајала. А то би значило да се у сагледавању опуса школе морају паралелно посматрати она дјела која су настајала у грађевинама знатно старијим као и дјела настајала у грађевинама из епохе којој су сликари школе припадали. Ових других грађевина знатно је више, али су оне по свом изразу скромније од великих манастирских и градских цркава велике старине у којима су ови сликари, такође, стварали. Чињеница да се у оквиру њих нису сачувала комплетна дјела већ само неке од њихових икона. Ипак недвосмислено показује да су иконостаси и појединачне иконе ових сликара у једном периоду стајали у простору најзначајнијих цркава, да би током времена били замијењени другим. Узроци таквих збивања су многоструки и зависили су од мноштва фактора од којих су пропадљивост дрвета и дотрајалост конструкције иконостаса међу основним.

У срединама у којима су могућности замјене иконостаса биле мање, а то су углавном сеоске средине (Грбаљ, Луштица, Паштровићи, Орјен...) очували су се цијели ансамбли заједно са аутентичном унутрашњошћу цркава. Зато се, не ријетко, ова сликарска школа поистовјећује са таквим цјелинама, а притом можда губи из вида, да су сеоске цркве само један од израза ове иконописне школе. Бројност пак сачуваних сеоских цркава у Боки омогућава да се заједно са изучавањем њихове изворне архитектуре и развоја ближе него што је то случај са другим црквеним здањима у којима су стварана дјела ове школе, сагледа њено вријеме будући да је садржано у сачуваном амбијенту и атмосфери, ових, најчешће малих сакралних простора.

Када је ријеч о најстаријим црквама ту свакако спада црква Св. Госпође манастира Подластва чији нестали иконостас је према документима израдио Георгије Димитријевић⁵. И црквене грађевине које су настајале после цркве Св. Госпође у Подластви биле су по свом просторном склопу њој веома сличне - то су једнобродне засведене грађевине са полукружном апсидом на источној, припратом (или без ње) као и звоником на преслици на западној страни. Црквице су освијетљене мањим прозорима на подужним странама

⁵ Рајко Вујичић, Бококоторска иконописана школа XVII-XIX вијека, докторска теза, Задар 1983. стр. 123

и исто таквим прозором у апсиди. Простор испред цркава и око њих је био осмишљен за окупљање у празничним данима и за ту сврху омогућавао је одвијање црквених церемонијала и играње кола. Унаоколо су постојале зидане клупе.

Чемпреси су означавали постојање гробља (црква Св. Николе Бигово, црква Св. Петке Главатичићи, црква Св. Димитрија Наљежићи), али чемпреси су постојали и уз цркве око којих није постојало гробље (црква Св. Ђорђа Радованићи), а постоје гробљанске цркве без чемпреса (црква Св. Варваре Сутвара, црква Св. Вартоломеја Кримиовице...).

Стара школа у Рисну

У Рисну постоји предање да су иконописци Бококотурске сликарске школе имали радионицу на првом спрату зграде која се налазила у близини цркава Св. Петра и Павла и цркве Св. Арханђела Михаила, у склопу овог сакралног ансамбла. Зграда је и данас сачувана у виду рушевине обрасле у самониклу вегетацију. Прислоњена је својим источним зидом уз гробље које се налази на вишој коти у односу на парк из којег се улазило у приземље гдје је био млин за маслине. Са сјеверне стране је стајало степениште прислоњено уз бочни зид и водило је на први спрат, односно у радионицу сликара иконописаца.

Извод из катастарског плана Рисна из 1838. године

Извод из старог плана Рисна - положај школе у оквиру сакралног комплекса

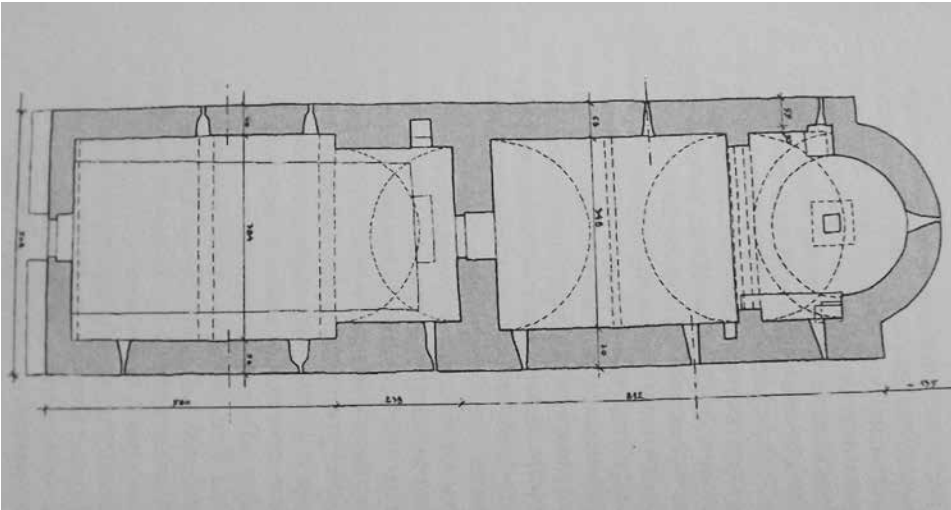

Поглед на зграду Школе са југозапада - фотографија се чува у канцеларији Црквене општине у Рисну

Карактеристични типови и облици у градњи цркава Грбља, Луштице, Орјена

Најразвијенији, а притом и најбоље сачувани примјер цркава грађених током 17. и у првој половини вијека 18. вијека је црква Св. Николе у Пелинову. Унутрашњост цркве, њена западна фасада живописане су руком Димитрија, родоначелника Бококоторске сликарске школе Димитријевић – Рафаиловић. Сликара је за њу израдио иконостас који је у непознато вријеме нестао из цркве а други, изгледа, није био постављен.

Архитектуру ове цркве карактерише постојање прве припрате која је у виду засведеног простора са кровом плитког нагиба дограђен уз западну фасаду како би од атмосферских утицаја штитио фреске које покривају њену цијелу површину. Са обје бочне стране припрате сазидане су камене клупе. Такво рјешење испред улаза у наос цркве, могао је стајати врло дуго, свакако дуже од једног стољећа. У другој фази дограђена је данашња припрата са зиданим клупама унаоколо и двоводним кровом са видном дрвеном кровном конструкцијом. Простор припрате функционално је одвојен од простора цркве.

Основа цркве Св. Николе, Пелиново

У цркви Св. Јована, у селу Дуб, простор првобитне припрате је у познијој фази повишен и изједначен по висини са зидовима цркве. У тој доградњи, западни зид цркве је срушен, а над припратом је изграђен свод чиме је простор припрате припојен наосу цркве (Слика 1, 2).

У цркви Св. Вартоломеја и цркви Св. Андрије, у селу Кримице у Доњем Грбљу, првобитна дрвена кровна конструкција једнобродне цркве је уклоњена, зидови су повишени, а над њима је изграђен полукружни свод, чиме је у унутрашњости настао већи простор (Слика 3,4).

У цркви Св. Димитрија у Наљежићима (горњи Грбаљ), на источном дијелу подужних зидова једнобродне цркве, постоје плитке нише-пјевнице којима је простор наоса проширен. У овој цркви, рјешење звоника на преслицу, са једним звоном одступа од уобичајеног јер показује накнадно подизање висине стубаца удвајањем стандардне висине и поновним постављањем профилисаног вијенца, чиме се нагласила висина, али и пореметило традиционално правило градње звоника (Слика 5, 6).

У цркви Св. Јована у Горовићима (Горњи Грбаљ), грађеној у оквиру стамбене цјелине једног од развијених братстава на подручју Грбља, сачувана је оригинална обрада унутрашњости са иконостасом из прве половине 19. вијека. Вјероватно је обрада зидова настала у вријеме постављања иконостаса Христифора Рафаиловића изведена по традиционалном обрасцу који је владао у то доба па би се могло закључити да је обрада унутрашњости коју имамо у цркви Св. Јована карактеристична за већи број цркава 17-18. вијека (Слика 7, 8).

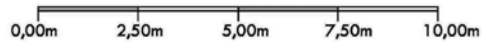
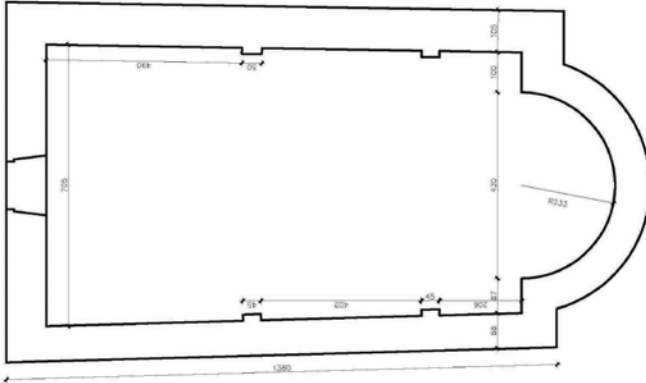
Архитектура цркве Св. Ђорђа у Шишићима, Горњи Грбаљ, представља типично рјешење из времена настанка иконописне школе Димитријевић – Рафаиловић. То је једнобродна грађевина са полукружном апсидом уз коју је накнадно дозидана припрата са нешто нижим сљеменом крова у односу на кров цркве. У цркви је сачуван фреско-ансамбл и иконостас, дјело Димитрија, родоначелника школе. Градњом припрате простор цркве је припојен стамбеној цјелини породице којој је црква припадала (Слика 9).

У цркви Св. Николе у Бигови, Доњи Грбаљ, постоји оформљен простор и над припратом. Вјерује се да је у том простору боравио монах и да је овај манастирчић слиједи древни манастир Св. Николе који је по предању стајао на овом мјесту (Слика 10).

У цркви Св. Ђорђа, Радованићи, сачувано је изворно рјешење једнобродне засведене грађевине са иконостасом из друге половине 18. вијека. Камене клупе постоје на западној страни, уз фасаду цркве (Слика 11).

Млађа црква Св. Јована на Сврчку, Морињ, настала је средином 18. вијека у вријеме изузетног просперитета породице Милиновић којој је припадао и Криле Милиновић, истакнута личност Мориња. Старија црква која је постојала на истом мјесту срушена је у земљотресу 1667. године. Била

је знатно дужа и нешто шири од данашње саграђене средином 18. вијека, а претрпијела преградњу у 19. вијеку. Основа старије цркве са пиластрима на подужним странама, откривена је у радовима на темељној реконструкцији цркве спроведеној 2008. године.

Основа старије цркве Св. Јована, Сврчак

У цркви Св. Петке, у селу Мркови, на полуострву Луштица, осликаној руком Димитрија Даскала, сачуван је и католички олтар који је стајао у припрати, прислоњен уз западну фасаду цркве, сјеверно од улазних врата. Црква има правоугаону основу са припратом приближно исте дужине. Њен кров је нешто нижи у односу на кров цркве (Слика 12, 13).

У цркви Св. Јована у селу Калимож, изнад Бијеле, на високој коти са које се пружа широки видик на Боку, сачуван је иконостас чије су неке иконе због оштећења и трошности скинуте са иконостаса. Црква је покривена каменим плочама и њен покривач представља старије типично рјешење за већи број цркава које су грађене на падинама Орјена (Слика 14).

У цркви Св. Петке у Петијевићима, у којој се налазе дуборезне двери Бококторске сликарске школе, камени кровни покривач сачуван је на крову апсиде док је на крову наоса замијењен каналицом.

Црква Св. Николе, Пелиново

Црква Св. Николе у Пелинову својим положајем, архитектонским склопом, а посебно добро очуваним фрескосликарством родоначелника Бококторске сликарске школе Димитријевић-Рафаиловић, иако данас

без иконостаса који је у њој изворно стајао, у највећој мјери одражава карактеристични израз настао у другој деценији 18. вијека уношењем сликарског дијела посвећеног зографа, у простор ове скромне црквене грађевине у средишњем дијелу Горњег Грбља.

Да је овој цркви придаван велики значај може се закључити на основу натписа исписаних „руком Димитрија многогрешног писара“ у којима се наводе имена ктитора и приложника из седам тадашњих села: Шишића, Пелинова, Тујковића, Наљежића, Патела, Сутваре и Дуба. Међу њима су имена четири свештеника и стотину четири приложника којих је највише било из Шишића, Дуба и Пелинова.

Сликар је написао да је на осликавању цркве радио 800 дана, плаћено му је 70 цекина, а владика Данило га је још даривао „једном златицом“.⁶

Претпоставља се да је осликавању претходило проширење раније цркве чија је олтарска трпеза задржана а на њој натпис да је постављена 1614. године и да је Војин Ђукин приложник.

У свом данашњем облику црква Св. Николе, са својом засведеном првом припратом која је била отворена, а штитила је осликану западну фасаду цркве од атмосферских утицаја, и познијом издужене правоугаоне основе, и звоником на преслицу са три окна за звона, подигнута над западним зидом цркве настала је у оквиру четири фазе градње.

Првобитна црква остала је непозната осим часне трпезе која је задржана у проширеној цркви јер њени темељи нису откривени у току досадашњих ископавања која су се одвијала са спољне стране темељних зидова ради израде дренажно-вентилационог канала.⁷

У другој фази саграђена је данашња црква, у трећој је дозидана засведена припрата, а у четвртој припрата са двоводним кровом. Звоник је могао настати након градње засведене припрате што се може закључити на основу положаја степеништа усјеченог у њен сјеверни зид а које је водило на раван кров са којег се могло звонити.

Поред цркве Св. Николе, 1859. године је на мјесту старије срушене 1853. године, саграђена црква Св. Тројице, саборни храм за неколико села горњег Грбља.⁸

Црквени комплекс настао градњом Св. Тројице ограђен је каменим зидом са капијом на западној страни којој се са главног пута приступа степеништем.

⁶ Сретен Петковић, Црква Св. Николе Пелиново - Грбаљ, Грбаљ 2009, 10

⁷ Зорица Чубровић, Приступ обнови споменика сакралне архитектуре на подручју Грбља, у зборнику „Грбаљ кроз вјекове“, Грбаљ, 2005, 611-612

⁸ Младен Ш. Црногорчевић, Цркве у Грбљу, Гласник Православне далматинске цркве X, Часопис бр.1, Задар, 1902, 40

Црква Св. Ђорђа, Шишићи

У цркви Св. Ђорђа која је саграђена као породична капела братства Шовран, у средишњем дијелу села Шишићи, налази се најстарији познати фрескоансамбл сликан руком Димитрија Даскала⁹ и иконостас са иконама које су израдили иконописци његове школе. Црква је саграђена као једнобродна грађевина засведена полукружним сводом који је ојачан једним попречним луком на мјесту које одговара положају иконостаса. На источној страни грађевине је полукружна апсида, на западној улаз. Кров је на двије воде покривен каналицом. Уз цркву је, са њене западне стране, дограђена припрата чији продужни зидови су изворно прислоњени уз старији зид који је припадао некадашњој стамбеној цјелини Шоврана. Улаз у припрату је на јужној страни, из дворишта, које је судећи по конзолама испод кровног вијенца цркве, имало тријем или настрешницу са лозом. Када је пропала дрвена конструкција припрате није поново обновљена, па је њен простор коришћен као отворена припрата у цркви Св. Стефана у Врановићима или у цркви Ризе Богородице, Кримице.

Са изградњом припрате црква Св. Ђорђа у Шишићима је у просторном смислу постала дио стамбене цјелине са кућама породице Шовран које су се налазиле у непосредној близини. Првобитно, црквица је стајала самостално, попут оближње цркве Св. Госпође¹⁰ која припада породици Латковић. Ове двије сусједне црквице, са кућама унаоколо, раздваја пут који повезује Шишиће са селима Горњег Грбља у једно по многим карактеристикама јединствено подручје чији заједнички именитељ представља ланац црквених споменика саграђених у оквиру сеоских агломерација у одређеном ритму који одговара положају села и на приближно истој koti. Ове црквице су у виду низа сагледиве из поља на западној страни као и са наспрамне, источне стране Горњег Грбља гдје се налазе групације са сликом пејзажа сличном на другој страни Грбљског поља.

За разлику од цркве Св. Николе која је остала без свог иконостаса, црква Св. Ђорђа одаје у највећој мјери дух времена када је настао њен живопис и иконостас, у неколико етапа и дјело су исте школе. Све до земљотреса 1979. године црква је са становницима села и њиховим кућама чинила нераздвојну цјелину. Након тога у селу се задржавало све мање људи јер су га постепено напуштали. Иако најпотпунија цјелина са брижљиво изведеним рестаураторским захватом на грађевини, фреско-сликарству и иконама ипак интегритету цркве Св. Ђорђа којој ће ускоро бити враћен и кров припрате, недостаје њено изворно окружење.

⁹ Павле Мијовић, Бокопоторска сликарска школа XVII-XIX вијека; Титоград, 1960, 17-22, 3. Чубровић, н.д. 612-613, сл.19

¹⁰ Војислав Кораћ, Монументална сакрална архитектура у Грбљу, у зборнику „Грбљ кроз вјекове“, Грбљ, 2005, 579-584.

Црква Св. Јована, Горовићи

Црква Св. Јована се налази у селу Горовићи, непосредно уз пут који повезује села Горњег Грбља са Лаством Грбаљском. Са њене јужне стране се налази стамбена цјелина братства Мензалин са кућом и гумном што заједно представља заокружени стамбени комплекс једне од истакнутих породица села Горовићи.

Црква Св. Јована је једнобродна засведена грађевина правоугаоне основе, са улазом и звоником на преслицу на западној и полукружном. апсидом на источној страни. Кров цркве је двоводан и покривен каналицом. Кровни вијенац је од камених плоча (тзв.“котали“). Испред цркве је правоугаоно двориште ограђено каменим зидовима. Улаз у двориште са вратима која се затварају жељезном капијом је према западу. Црква је зидана у три фазе што се јасно запажа по техници зидања на западној фасади. Првобитна црква је била нижа за око 70 цм; зидана рустично обрађеним каменом у правилним редовима. У познијој фази (друга фаза) изграђен је звоник на преслицу са једним звоном. У трећој фази градње црква је повишена и добила је свод. Улазни портал и прозор над њим су из прве фазе градње. Портал карактерише употреба крупних састављених блокова камена за доврткине и једноставни надвратник. Окулус на западном зиду има благо закошене ивице према унутрашњости зида. Дворишни зидови са зиданом клупом унаоколо су постојали и у првој фази градње.

Унутрашњост цркве је карактеристична за већи број цркава на подручју Грбља и Боке Которске у цјелини. Зидови и свод су омалтерисани и обојени. До вијенца у подножју свода зидови су бојени бијелом, а свод и калота апсиде плавом бојом. Границу између бијеле и плаве наглашава линија тамно цигласте боје којом су оивичени и прозорски отвори. У подножју зидова, у висини сокла, је тамно сива бордура. Под је од камених плоча сложених у правилне редове који се пружају у правцу пружања цркве.

Иконостас дијели унутрашњост засведене једнобродне грађевине на наос и олтарски простор. Два узана отвора на источној страни наоса, заједно са прозором и крупнијим окулусом на западној страни, освјетљавају унутрашњост цркве. Прозор на апсиди је у накнадној фази зазидан као и прозори у наосу. У олтарском простору се налази часна трпеза у виду стола са квадратном каменом плочом ослоњеном на стуб. У углу између сјеверног и источног зида је ниша за проскомидију, а на јужном зиду олтарског простора је квадратна ниша (ђаконикон).

Иконостас је насликан руком Христифора Рафаиловића, иконописца Бококоторске сликарске школе. Састоји се од три престоне иконе, два надверја, деизисне плоче и крста на врху.

Црква Св. Јована је у земљотресу 1979. године претрпјела оштећења

звоника и крова. Током 1982. године ова оштећења су санирана од стране Општинског завода за заштиту споменика културе Котор.

Црква Св. Јована репрезентује тип једнобродних цркава које су настајале у оквиру стамбених цјелина појединих развијених братстава у Грбљу. Генеа настанка цркве очитује се на западној фасади са повишењем изнад карактеристичног портала и накнадним звоником на преслици. Поред сачуваних одлика архитектуре настајалих у оквиру три фазе градње, црква посједује и оригинални иконостас Христифора Рафаиловића из 1834. године. За ово вријеме може се узети градња свода, односно, трећа фаза градње цркве. Значај цркве Св. Јована се огледа у изворности просторног склопа коме припада као и у рјешењу ентеријера.

Слика 1. Црква Св. Николе, Пелиново - поглед са сјевероистока (снимила З. Чубровић)

Слика 2. Црква Св. Јована, Дуб - поглед са југа (снимила З. Чубровић)

Слика 3. Црква Св. Вартоломеја, Кривовице - поглед са сјеверозапада (снимио А. Рафајловић)

Слика 4. Црква Св. Вартоломеја, Кривовице - југоисточни угао цркве (снимила З. Чубровић)

Слика 5. Црква Св. Димитрија, Нађежићи (снимила З. Чубровић)

Слика 6. Црква Св. Димитрија, Нађежићи - унутрашњост (снимио А. Рафајловић)

Слика 7. Црква Св. Јована, Горовићи - поглед са западне стране (снимио А. Рафајловић)

Слика 8. Црква Св. Јована, Горовићи - унутрашњост (детал) (снимио Д. Палибрк)

Слика 9. Црква Св. Ђорђа, Шишићи - поглед са југоистока (снимио А. Рафајловић)

Слика 10. Црква Св. Николе, Бигова - поглед са југоистока (снимила З. Чубровић)

Слика 11. Црква Св. Ђорђа, Радованићи; (снимио А. Рафајловић)

Слика 12. Црква Св. Петке, Мркови - поглед са југозапада (снимио А. Рафајловић)

Слика 13. Припрата цркве Св. Петке, Мркови - припрата (снимио А. Рафајловић)

Слика 14. Црква Св. Јована, Калимож - поглед са југозапада (снимио А. Рафајловић)

Zorica ČUBROVIĆ

**ON SACRAL SPACE – CONTRIBUTION TO
BOKA KOTORSKA ICON PAINTING SCHOOL**

Summary

Owing to the results of the previous studies of the Boka Kotorska Painting School, also the inventory of their icons composed in recent time and in particular the work of the conservation ateliers of Regional Institution for Protection of Cultural Monuments Kotor, many new data were obtained about the ambience in which the school worked and realized the ordered works (iconostases, fresco ensembles and icons) during the long period from the end of the 17th to the second half of the 19th century.

Convenient conditions for the study of the icon painting school Dimitrijević-Ra-failović were contributed by the activities of the Regional Institution for Protection of Cultural Monuments in Kotor which in the period longer than two decades within its activities, during longer than 3 decades after the earthquake in 1979, with exceptional care attended to the collection of the documentation and restoration of church buildings whether it was the case of modest buildings or significant sacral constructions in whose space the painting activities of generations of this school took place.

The fact that Dimitrije Daskal, school's progenitor, was engaged in decorating of the Church of St. Eustahije (St Eustachius) in Dobrota and works connected to the church of St Matej (St. Mathias) in the same settlement by Kotor, points up to so far rarely studied dimension of their artistic work, the same characteristic that in the Medieval history of Kotor belonged to the „pictores graeci“, that is the production of frescos and icons for orthodox and catholic communities of their time.

At the beginning of the painting activity and also during the development of the school it can be noticed that the works of the Boka Kotorska School appear in churches and monasteries of high reputation and great age. Their activities occurred in the church of Morača and Piva Monastery, in Nikoljac and Bijelo Polje, Praskvica and Gradište in Paštrovići, Banja by Risan, Savina, the Church of St. Luke in Kotor, the Church of St. Pavle (St. Paul) in Risan, Old Church in Sarajevo The said are the most significant monastic centres and most significant town churches. Except for iconostases and icons produced for monastic and town churches in this period the interior of a certain number of churches in Grbalj, on Luštica and in Dobrota were also decorated. Two of them were destructed (St. Mina/Mena/ in Šišići and St. Eustahije /Eustachius/ in Dobrota) and therefore it cannot be established what their painting and iconographic solutions were like.

However, taking in consideration that Dimitrije Daskal together with his sons and successor of the School Maksim Tujković solved the most complex tasks, both dealing with themes that had to be presented through painting or theologically conceived and those of space in which they had to place the icons and iconostases so that they can suit the requirements of the interior of the ancient town churches (the Church of St. Luke in Kotor 1195) or rulers' endowments and mausoleums (Morača Monastery), monastic churches (Church of St. Nikola, Praskvica; Church of St. Nikola, Gradište; Banja by Ri-

san, Tvrdoš) it is obvious that their work was realized in the environments which require the greatest level of art and craftsmanship. The evaluation of the proposed painting and artisanal solutions depended on the ecclesiastic personalities of highest rank. Therefore, considering the greatest reach of the workshops of the School produced on the wide area on which their works appear it is clear that their production should be observed as a whole and if possible in relation to the conditions of the interior of the churches in which they used to stand. Which means that when researching the opus of the School it should be observed parallel to those works produced in the buildings much older, and also the works produced in the buildings in the same epoch to which the painters of the School belonged. The number of the latter buildings is considerably greater but they according to their expression more modest than the large monastic and town churches of great age in which the afore said painters were also creating. The fact is that within the former works have not been preserved as a whole, but only some of their icons, yet undoubtedly shows that both the iconostases and the single icons by those painters in a certain period stood in the space of the most significant churches and in due course were substituted by others. The causes of such occurrences are manifold and depended on a large number of factors of which the decay of the wood and worn-out structure of the iconostases are among the basic ones.

While in environments in which the replacements of iconostases were fewer, and they are mainly village environments (Grbalj, Luštica, Paštrovići, Orjen...), also complete ensembles were preserved together with the authentic interior of the churches. Therefore, not rarely, this painting school is identified with such entities and therewith, maybe, it is not noticed that the village churches are just one of the expressions of the icon painting School. Yet, a great number of preserved village churches in Boka Kotorska enables us to study simultaneously their architecture and development, more closely than it is the case with other church buildings in which the works of the Boka Kotorska Painting School were created, and to perceive the characteristics that define the time of its origination and activity.

The Church of St. Nikola (St. Nicolas) in Pelinovo and the Church of St. Đorđe (St George) in Šišići are presented as the remarkable examples of their architecture.

Key words: Icon Painting school of Boka Kotorska, Icon Painting School Dimitrijević-Rafailović, Dimitrije Daskal, Old school in Risan, churches in Grbalj, churches on Luštica, church of St. Nikola Pelinovo; Church of St. Bartholomew Krimovice; Church of St. Nikola Bigovo; church of St. Eustachius Dobrota; Church of St. Luke Kotor; monastery Praskvica